

Grażyna Jurkowlaniec

Postylle Arsatiusa Seehofer i Antona Corvinusa w przekładzie Eustachego Trepki

Addenda et corrigenda do badań
nad początkami postyllografii w języku polskim

TERMINUS

t. 22 (2020)

z. 1 (54)

s. 1–17

www.ejournals.eu/

Terminus

Abstract

Postils by Arsatius Seehofer and Anton Corvinus Translated by Eustachy Trepka:
Addenda et Corrigenda to Research on the Origins of Postils in Polish

The paper presents the history of Eustachy Trepka's Polish translations of postils written by Arsatius Seehofer and Anton Corvinus, published by the printing house of Hans Daubmann in Königsberg. Both works are usually considered to be published in 1557, but a previously undiscussed copy of Seehofer/Trepka's postils at Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (A: 509 Theol. 2o) moves the issue date to the beginning of October 1556. This new information makes us reconsider the relatively well-documented history of the whole undertaking and thus also the beginning of postilography in Polish.

Keywords

postil, print culture, Reformation, Lutheranism, Duchy of Prussia, Königsberg, Hans Daubmann, Eustachy Trepka

Postyllografię w języku polskim zainicjowały niemal równocześnie cztery utwory przygotowywane do druku w latach 1556–1557¹. W Prusach Jan Seklucjan zabiegał u Albrechta Hohenzollerna o wsparcie wydania zbioru, na który składały się głównie przekłady kazań Johanna Spangenbergera i Filipa Melanchtona opracowane przez Grzegorza Orszaka, ostatecznie wydrukowane w Królewcu przez Aleksandra Augездеckiego w czerwcu 1556 roku². Tymczasem w Krakowie Maciej Wirzbięta obmyślał szatę graficzną postylli Mikołaja Reja, datę „1556” zawiera bowiem klocek drzeworytniczy użyty do odbicia winiety ramkowej na karcie tytułowej dzieła, którego pierwsze wydanie ukazało się jednak dopiero w roku następnym³. Także w 1557 roku spod pras królewieckiej oficyny Hansa Daubmanna wyszedł przygotowany przez Eustachego Trepkę przekład postylli Antona Corvinusa do czytań z listów apostołskich⁴. Tytuł tego dzieła – *Pierwsza część postylle, to jest kazania na epistoły św. Pawła z Antoniego Corvina wzięte, która ma być przydana do wtórej części, przedtem z Arsacjuszowej Postylle uczynionej i przełożonej* (il. 1) – wskazuje na to, że było ono pomyślane jako uzupełnienie innego, wcześniej wydanego utworu – postylli „Arsacjuszowej”, która, jak wyjaśnia Trepka w przedmowie, okazała się zbyt zwięzła, a czytelnicy „krótkością rzetelną a porządną gardzą”⁵. Ani tytuł, ani przedmowa do postylli Corvinusa nie przedstawia jednak dostatecznie jasno autora oryginału „wtórej części” ani daty pierwodruku jej przekładu. Te dwa zagadnienia były więc głównymi przedmiotami dyskusji badaczy, ich uwadze umknął jednak druk zachowany w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel (A: 509 Theol. 2°), który, jak zobaczymy, ma kluczowe znaczenie dla ustalenia chronologii edycji postyll tłumaczonych przez Trepkę.

Początki badań nad postyllami w przekładach Trepki sięgają XIX wieku, wcześniej jednak, w 1728 roku, Ephraim Oloff wspomniał „postyllę Arsacjusza jakiegoś (tuszę kaznodziei przy dworze Stanisława Ostroroga)”, którą „korekturę w drukarni królewieckiej na się wzięwszy, Ostafius Trepka i Sebastus Woliniec wyprawili” w roku 1556⁶. W pierwszej połowie XIX wieku wzmiankę tę zacytowali Jerzy Samuel Bandtkie⁷

¹ Składam gorące podziękowania dr Magdalenie Komorowskiej za bezcenne uwagi i wskazówki dotyczące praktyk oficyn drukarskich w XVI wieku. Uprzejmie też dziękuję panu Stanisławowi Siess-Krzyszowskiemu z Centrum Badawczego Bibliografii Polskiej Estreicherów Uniwersytetu Jagiellońskiego za życzliwą pomoc w próbach ustalenia losów egzemplarza postylli Seehofera z Kalwarii Zbrzydowskiej, który niestety nie został odnaleziony w księdze inwentarzowej biblioteki klasztornej.

² *Postylla polska domowa, to jest kazania na każdą niedzielę i święta przedniejsze* [...] z *Postylle Philippa Melanctona, Spangenbergera i innych zebrane*, tłum. G. Orszak, nakł. J. Seklucjan, Królewiec: Aleksander Augездеcki, 1556.

³ M. Rej, *Świętych słów a spraw Pańskich, które tu sprawował Pan nasz*, Kraków: Maciej Wirzbięta, 1557.

⁴ *Pierwsza część Postille to jest Kazania na epistoły Świętego Pawła z Antoniego Corvina wzięta* [...], tłum. E. Trepka, Królewiec: Hans Daubmann, 1557 (VD 16: C 5361).

⁵ *Ibidem*, k. a2.

⁶ E. Oloff, *Przedmowa. Łaskawy Czytelniku*, w: S. Dambrowski, *Kazania abo wykłady porządne świętych Ewangelij przez cały rok* [...], Lipszig: Bernhard Christoph Breitkopf, 1728, k. 2r.

⁷ J.S. Bandtkie, *Historja drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim* [...], t. 3: *Druki polskie zagraniczne*, Kraków 1826, s. 123.

Pirwsza część Postille.
To iest Kazania na Epistoły
Świętego Pawła i Antoniego Corwina wzięta / kto-
ra ma być przidana do Wtorey części / przedtim z Arsciuszo-
wey Postille wczimoney y przelożoney.

W Piątym Piśmie Piotrowym
w rozdziele 1.

Alle słowo Pańskie wiecznie trwać będzie / a to iest słowo które
przez Ewangelis iest przimieszione do was.

Drukowano w Królewcu Pruskim przez
Jana Daubmana Roku Pańskiego.

1 5 5 7.

12.986

Niedziela Pierwsza Adwentu

to jest / przisicia Pańskiego.

Euangelia o sławnym /

a Królewskim w iechaniu Pana

Chrystowym do Hierusalem.

A Gdy sie przybliżali ku Hierusalem y przyšli do Bethphage do gory Oliwney / Teda Pan Jezus posłał dwu uczniow mowiac im. Idźcie do miasteczka ktore jest przeciwko wam. Y wnet uaidziecie oslice przywiażana /

Pierwsza strona Postilli Eustachiego Trepki. (Zob. str. 384.)

i Adam Jocher⁸. Zanim kolejni uczeni podjęli próby ustalenia tożsamości „Arsacjusza jakiegoś” i „Sebastusa Wołyńca”, opis bibliograficzny obu postyll, informacje na temat Eustachego Trepki oraz treść jego przedmowy do postylli Corvinusa zamieścił w 1842 roku wydawany w Lesznie „Przyjaciel Ludu”⁹. Niepodpisaną notę wypada wiązać z redaktorem pisma, Józefem Łukaszewiczem, zasłużonym badaczem dawnej książki i dziejów reformacji. Towarzysząca nocie ilustracja (il. 2) została podpisana jako „pierwsza strona Postilli Eustachego Trepki”, do której odnosi się następująca informacja w tekście: „Postyllę Arsacyjusza [...] mamy także przed sobą, ale egzemplarz bez karty tytułowej. Składa się z 293 kart in folio po jednej stronie liczbowanych. Na końcu: Drukowano w Królewcu Pruskim przez Jana Daubmanna Roku Pańskiego 1557. Będzie to zapewne drugie już wydanie”¹⁰. Nie podano informacji na temat miejsca przechowywania obu druków, prawdopodobne jest jednak, że mowa o egzemplarzach z kolekcji Tytusa Działyńskiego, zachowanych do dziś w Bibliotece Kórnickiej PAN (Cim.F.4115 i Cim.F.4116)¹¹.

Następnie Karol Estreicher odnotował obecność postylli Corvinusa w kolekcji Dzieduszyckiego (zapewne egzemplarz przechowywany w Ossolineum, XVI.F.4034), a egzemplarze obu postyll w tłumaczeniu Trepki – w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie (tu do dziś zachowała się jedynie postylla Corvinusa, Sd 612 272) oraz w Ossolineum (zapewne identyczne z zachowanymi tam do dziś XVI.F.4062/1–2)¹². Późniejsze uzupełnienia do bibliografii Estreichera dodają do tego egzemplarz postylli „Arsacjuszowej” w bibliotece klasztoru Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej (dziś niezidentyfikowany)¹³. Dziewiętnastowieczny stan wiedzy na temat autorstwa „postylli Arsacjuszowej” dobrze podsumowuje zdanie z popularnego zarysu Juliana Bartoszewicza: „Trepka nie układał swoich postylli, ale je także tłumaczył razem z Sebastem Wołyńcem z Korwina i z Arsacjusza”¹⁴.

W początkach XX wieku ważne ustalenia na temat działalności Trepki w Prusach poczynił Theodor Wotschke, który też zidentyfikował „Sebastusa Wołyńca”¹⁵. Syn Macieja Wołyńca, ławnika poznańskiego zaangażowanego w zaprowadzanie reformacji,

⁸ A. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce* [...], t. 2, Wilno 1842, s. 684, nota 5202.

⁹ [J. Łukaszewicz?], *Rzadkie dzieła polskie*, „Przyjaciel Ludu” 8 (1842), nr 48, s. 384, il. na s. 381, i nr 49, s. 391–392.

¹⁰ *Ibidem*, nr 48, s. 384.

¹¹ K. Piekarski, *Katalog biblioteki kórnickiej. Polonica polskie*, Kórnik 1929, s. 206, nr 1497; M. Muszyński, *Proweniencje poloników XVI wieku w zbiorach Biblioteki Kórnickiej (uzupełnienia do „Katalogu” K. Piekarskiego)*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 13 (1977), s. 236, nr 1495.

¹² K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 12, Kraków 1891, hasła *Arsatius*, s. 230 i *Arzacjusz (Arsacyusz)*, s. 247; *idem*, *Bibliografia polska*, t. 14, Kraków 1896, hasło *Corvin Antoni (Rabe)*, s. 418–419.

¹³ *Bibliografia polska Karola i Stanisława Estreicherów*, t. 36, cz. 2, red. S. Siess-Krzyszowski et al., Kraków 2014, hasło *Arsatius*, s. 52–53.

¹⁴ J. Bartoszewicz, *Historia literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana*, Kraków 1861, s. 196.

¹⁵ Th. Wotschke, *Andreas Samuel und Johann Seklucyan, die beiden ersten Prediger des Evangeliums in Posen. Ein Beitrag zur polnischen Reformationsgeschichte*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 17 (1902), s. 224, przyp. 1; *idem*, *Eustachius Trepka. Ein Prediger des*

Sebastian Wołyniec, przybył wraz z Trepką do Królewca, gdzie pracował jako korektor i został zabity w niejasnych okolicznościach tuż przed 22 września 1556 roku, gdy dobiegały końca prace przy wydaniu dzieła nazywanego przez Wotschkego „postyllą Orsatiusa”¹⁶. Nie odnalazłszy żadnego jej egzemplarza i opierając się jedynie na informacjach Oloffa, Wotschke przyczynił się do zamieszania wokół autorstwa utworu, utożsamiając „Arsacjusza” z „Orsacjuszem”, to jest Grzegorzem Orszakim, a więc tłumaczem innego zbioru¹⁷. Nieporozumienie to wyjaśnił Stanisław Bodniak¹⁸, a Stanisław Kot rozpoznał w „Arsacjuszu” luterkańskiego kaznodzieję pochodzącego z Monachium, Arsatiusa Seehoferera, który spędził pewien czas w Prusach w 1530 roku, po czym wrócił do południowych Niemiec, gdzie napisał postyllę kilkakrotnie wydawaną w wersjach łacińskiej i niemieckiej między 1538 a 1542 rokiem¹⁹.

Postylla Seehoferera/Trepki została wspomniana w haśle poświęconym Daubmannowi w odpowiednim tomie serii *Drukarze dawnej Polski*. Rzetelnie przedstawiono tam historię oficyny Daubmanna – drukarza, który zaczynał karierę w Norymbardze około 1548 roku, a w 1554 roku osiadł w Królewcu – jednak w pewnych szczegółach hasło jest zawodne. Do tych należy kwestia daty wydania postylli Seehoferera/Trepki, najpierw bowiem mowa o jej druku w 1556 roku (z odwołaniem do Oloffa), następnie zaś podawany jest rok 1557²⁰. Sprawę tę po raz kolejny próbował wyjaśnić w latach osiemdziesiątych XX wieku Janusz Maciuszko. Przeprowadził on obszerną analizę treści dzieła na tle innych nowożytnych postyll ewangelickich w Polsce, a także przedstawił zarys dziejów całego przedsięwzięcia edytorskiego. Zdaniem Maciuszki przekład postylli Seehoferera został wydany wiosną 1557 roku, po czym Trepka rozwinął początkowy zamysł do dwuczęściowego dzieła. Złożyły się nań kazania Corvinusa do listów apostołskich, wydrukowane później, bo dopiero w sierpniu, ale stanowiące część pierwszą, oraz homilie „Arsacjusza” do perykop, przełożone i wydane wcześniej, ale ostatecznie wskazane jako „wtóra część postylli”²¹.

W ostatnich latach postyllę w tłumaczeniu Trepki doczekały się raczej wzmianek niż osobnych opracowań, przy czym niektóre z nich raczej pogłębiają

Evangeliums in Posen, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 18 (1903), s. 101–108.

¹⁶ Th. Wotschke, *Eustachius Trepka...*, s. 101.

¹⁷ Por. Th. Wotschke, *Erasmus Glitzner. Ein Senior der großpolnischen lutherischen Kirche*, „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit. Jahrbuch des Evangelischen Vereins für die Kirchengeschichte der Provinz Posen” 6 (1917/1918), s. 5; K. Kolbuszewski, *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*, Kraków 1921, s. 46–47.

¹⁸ S. Bodniak, *Grzegorz Orszak, pierwszy postyllograf polski*, „Reformacja w Polsce” 7–8 (1935–1936), s. 13.

¹⁹ S. Kot, *Zagadka Arsacjusza*, „Reformacja w Polsce” 7–8 (1935–1936), s. 20.

²⁰ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, red. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 73 i 81.

²¹ J. Maciuszko, *Ewangelicka postyllografia polska XVI–XVIII wieku. Charakterystyka – analiza porównawcza – recepcja*, Warszawa 1987, s. 47–73, zwł. s. 54.

nieporozumienia lub wracają do dawnych błędów. W 2004 roku Ingrid Arp w monograficznym artykule poświęconym Daubmannowi utożsamiła – jak sto lat wcześniej Wotschke – postyllę Seehofera z postyllą Orszaka. Z kolei w niepublikowanej pracy magisterskiej z 2003 roku, poprawionej w roku 2011, ta sama autorka zestawiła w katalogu mnóstwo niezweryfikowanych danych, często podając jako osobne pozycje zapisy bibliograficzne w istocie odnoszące się do jednego wydania lub kontaminując w jednym haśle opisy dwóch różnych druków²². Znamiennym tego przykładem jest właśnie postylla Seehofera/Trepki, odnotowana przez Arp kilkakrotnie w różnych wariantach, to znaczy z różnymi nazwiskami autorów i różnymi datami. Pomyłką lub nieściśłością jest też uwaga Magdaleny Kuran o domniemanej pierwszej, niezachowanej części tłumaczenia tego utworu, która miałaby się ukazać w roku 1556 roku²³. Aktualnemu stanowi badań odpowiada data edycji postylli Seehofera podana przez Magdalenę Komorowską, która jednak w swym zestawieniu postylli wydanych w języku polskim nie uwzględniła zbioru Corvinusa²⁴.

Bilans dotychczasowych badań przedstawia się zatem następująco: poza sporem pozostają rola Trepki jako tłumacza i Daubmanna jako drukarza obu postylli. Wątpliwości nie budzą też okoliczności i czas wydania postylli Corvinusa, wydrukowanej w 1557 roku jako „pierwsza część”, obecnie znanej z kilku egzemplarzy, z czego dwa są kompletne. Wiadomo ponadto, że „wtóra część” została wydana wcześniej – tu jednak pojawiają się pytania. Od XIX wieku uchodzi ona za druk znany tylko z dwóch niekompletnych egzemplarzy datowanych na 1557 rok. Kartę tytułową dzieła jako ostatni miał widzieć Oloff, który też wskazał jako korektora Sebastiana Wołyńca, a jednocześnie podał jako datę druku rok 1556. Wiele informacji na temat Trepki – i Wołyńca – uzupełnił Wotschke, ale dopiero dzięki ustaleniom Bodniaka i, zwłaszcza, Kota, wiadomo, że „wtóra część” jest przekładem postylli Arsatiusa Seehofera. Do rozstrzygnięcia pozostaje data jej pierwodruku. Maciuszko, który sumiennie zrekapitulował wcześniejsze ustalenia i skonfrontował je z informacjami zawartymi w znanych mu egzemplarzach postylli Seehofera/Trepki, przechowywanych w Kórniku i Ossolineum, jednoznacznie wskazał na rok 1557, uznając, że data 1556, którą podał Oloff, musi być pomyłką, podobnie jak nieporozumieniem okazały się jego domysły na temat tożsamości „Arsacjusza”²⁵.

²² I. Arp, *Hans Daubmann und der Königsberger Buchdruck im 16. Jahrhundert – Eine Profilskizze*, w: *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, hg. von A.E. Walter, Köln 2004, s. 108, przyp. 110; *eadem*, *Die Drucke aus der Offizin Hans Daubmanns im Spiegel der Konfessions- und Literaturgeschichte Königsbergs in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts*, mit einer komment. Bibliographie (Magisterarbeit Germanistik, 2003, überarb. und erw. Fassung, Osnabrück 2011), kat. nr 1556-9, por. nr 1556-11, 1556-14, 1557-10 i 1568-6.

²³ M. Kuran, *Retoryka jako narzędzie perswazji w postyllografii polskiej XVI wieku (na przykładzie Postylli katolickiej Jakuba Wujka)*, Łódź 2007, s. 72.

²⁴ M. Komorowska, *Kształt edytorski postylli polskich XVI i XVII wieku – w poszukiwaniu staropolskich konwencji wydawniczych*, „*Terminus*” 17 (2015), z. 3(36), s. 317–365.

²⁵ J. Maciuszko, *Ewangelicka postyllografia...*, s. 48.

Zapewne jednak w sprawie daty Oloff miał rację, wszystko bowiem wskazuje na to, że znał egzemplarz identyczny z drukiem A: 509 Theol. 2° przechowywanym w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel. Wolumin ten, odnotowany w katalogu poloników tej biblioteki²⁶, a także uwzględniony w *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD 16: E 4611)²⁷, przez zdecydowaną większość badaczy pozostawał niedostrzeżony, a przez nielicznych, którzy mieli świadomość jego istnienia – niewykorzystany jako źródło do badań nad postyllami Trepki, choć przynosi on wiele informacji rzucających nowe światło na dzieje całego przedsięwzięcia.

Druk w Herzog August Bibliothek jest wprawdzie niekompletny, ale brakuje mu jedynie dwóch kart w środku tomu (k. CLXXVII–CLXXVIII). Zachowała się natomiast karta tytułowa (il. 3), w której tytuł *Postylla, to jest Kazania abo porządne wyprawienie wszystkich Ewangelij...* ujmuje winieta ramkowa z alegorią prawa i łaski. Na kolejnej karcie znajduje się wiersz Andrzeja Trzecieckiego *De operis huius editione carmen*, datowany na 3 października 1556 roku i wskazujący Eustachego Trepkę jako tłumacza dzieła, a Sebastiana Wołyńca (Sebastus Voliniec) jako korektora²⁸. Dalszy ciąg jest właściwie identyczny jak w egzemplarzach wrocławskim i kórnickim, a drobna, ale znacząca zmiana pojawia się dopiero w kolofonie, który głosi: „Drukowano w Królewcu Pruskim przez Jana Daubmana Roku Pańskiego M D LVI”.

W dotychczasowych rozważaniach nad zbiorami kazań tłumaczonych przez Trepkę nie brano też pod uwagę wymienianego przez Estreichera egzemplarza postylli Seehofera w Kalwarii Zebrzydowskiej. Przyjmując, że informacje w uzupełnieniach do *Bibliografii polskiej* są precyzyjne, druk ten był datowany na 1557 rok, a więc nie zmienia on dotychczasowego wyobrażenia o chronologii procesu wydawniczego. Ma jednak pewne znaczenie dla badań nad dystrybucją i recepcją utworu. Nawet bowiem jeśli nie sposób ustalić, od kiedy egzemplarz ten znajdował się w klasztorze i jak był wykorzystywany przez bernardynów, każe on zwrócić uwagę na geograficzny zasięg rozprzestrzeniania się dzieła i nieuchronnie nasuwa na myśl często cytowane zdanie Jakuba Wujka, który w 1573 roku uzasadniał konieczność wydania postylli katolickiej w języku polskim właśnie wszechobecnością postylli protestanckich, których używali nawet księża katolicy²⁹.

Wszystko to każe ponownie spojrzeć na dzieje edycji i dystrybucji zbiorów kazań tłumaczonych przez Trepkę. Początkowe etapy prac rysują się względnie

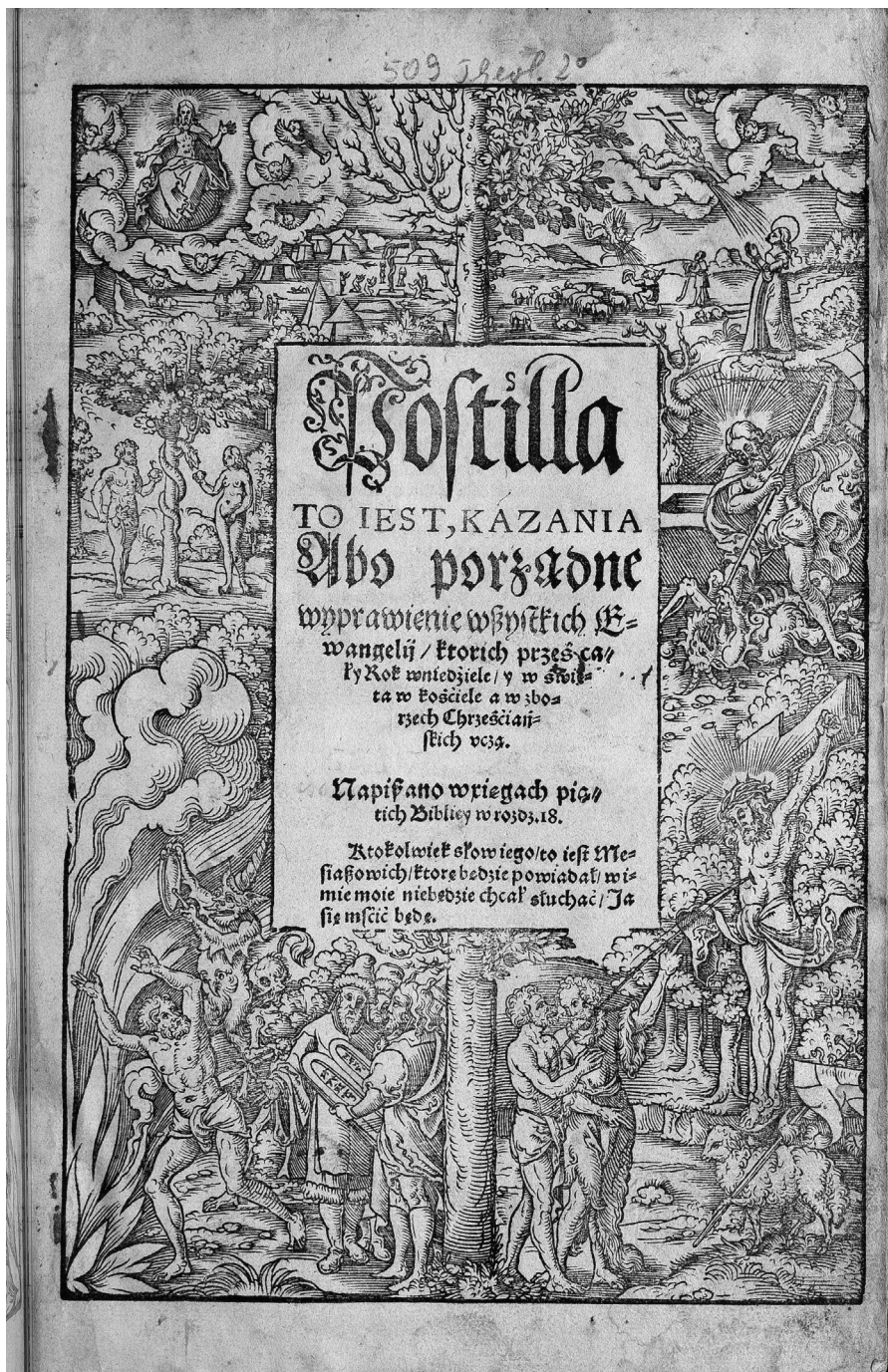
²⁶ *Polnische Drucke und Polonica 1501–1700. Katalog der Herzog August Bibliothek*, Bd. 1: 1501–1600, bearb. von M. Gałuszka, M. Malicki, München 1992, nr P 920.

²⁷ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts: VD 16*, <http://gateway-bayern.de/VD16+E+4611> (dostęp: 12.01.2020).

²⁸ Na temat tego wiersza obszerniej: G. Jurkowlaniec, T. Plóciennik, *Apologia reformacji, pochwała tłumacza i epitafium korektora. Jeszcze jeden nieznanany wiersz Andrzeja Trzecieckiego. Edycja, komentarz i przekład*, „Pamiętnik Literacki” 2020, z. 2 [w druku].

²⁹ J. Wujek, *Postilla catholica to jest Kazania [...]*, Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1573, k. A5r.– A5v.

Il. 3. A. Seehofer, *Postilla to jest kazania* [...], tłum. E. Trepka, Królewiec: Hans Daubmann, 1556, karta tytułowa, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 509 Theol. 2° (fot. Herzog August Bibliothek)

jasno³⁰. Trepka zaczął tłumaczyć postyllę Seehofera zapewne w 1554 roku, ukończywszy przekład katechizmu Brenza³¹. W tym samym roku do Królewca przybył Daubmann, który przywiózł ze sobą wyposażenie drukarni, w tym spory zasób klocków drzeworytniczych. W lecie roku następnego Trepka wysłał fragment rękopisu Daubmannowi, który jednak nie chciał rozpocząć druku bez obecności tłumacza. Na przełomie 1555 i 1556 roku Trepka udał się więc do Królewca wraz z grupą młodzieńców, wśród których był Sebastian Wołyniec, a 13 lutego 1556 roku zapewniał Albrechta Hohenzollerna, że jest gotów przystąpić do wydania postylli, zaznaczając, że początkowe fragmenty („postillae modum et initia”) przejrzał już Andreas Aurifaber³². Trepka musiał też wysłać księciu próbkę druku, ponieważ odpowiedź z 16 lutego zawiera pewne uwagi techniczne na temat przesłanego materiału („exemplar editionis postillae nobis missum”), między innymi na temat grubości zastosowanego papieru i wielkości zaplanowanych marginesów, a także zapowiada dalsze wskazówki ustne³³. Nie sposób ustalić, jak obszerny był ów próbny wydruk, ale zarówno wcześniejsza wzmianka o „postillae modum et initia”, jak i dalszy bieg wypadków świadczą o tym, że z pewnością nie obejmował on całości dzieła. Przesadna skwapliwość Trepki jest jednak zrozumiała w obliczu konkurencji ze strony Seklucjana, który intensywnie zabiegał o wsparcie księcia dla wydania postylli w tłumaczeniu Orszaka³⁴.

Trudno orzec, kiedy rozpoczęto druk postylli Seehofera/Trepki. O tym, że pewne decyzje zapadły wiosną 1556 roku, zdaje się świadczyć list Seklucjana do Albrechta Hohenzollerna z 25 kwietnia, w którym nadawca utyskuje na kłopoty z wydaniem „kazań”, a także wyrzuca adresatowi, że nakazał drukować jakąś inną księgę kazań („alium nescio qualem librum concionum”), choć nakład katechizmu Brenza nie jest nawet w połowie gotowy³⁵. Ten ostatni ukazał się, jak wspomniano,

³⁰ Najważniejsze ustalenia poczynili Th. Wotschke, *Eustachius Trepka*, zwł. s. 101–111, oraz J. Maciuszko, *Evangelicka postyllografia*, s. 47–54.

³¹ J. Brenz, *Catechismus to jest zupełna nauka chrześcijańska*, tłum. E. Trepka, Królewiec: Hans Daubmann, 1556.

³² *Elementa ad fontium editiones*, t. 40: *Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia*, X pars, H B A, B 2, 1554–59, ed. C. Lanckorońska, Romae 1976, nr 1509; „Postillae modum et initia iam vidit Egregius Dominus Doctor [Aurifaber – G.J.]. Huius ego aeditionem, si ita Vestra Illustrissima Celsitudo mandaverit, persequar”, *Elementa ad fontium editiones*, t. 45: *Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia*, XV pars, H B A, B 3, 1525–72, ed. C. Lanckorońska, Romae 1977, nr 123.

³³ *Elementa ad fontium editiones*, t. 47: *Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia*, XXXIV pars, Ostpr. Fol., vol. 43, 45, 54, 55, 83, H B A, B, K. 1176, a. 1555–1556a, ed. C. Lanckorońska, L. Olech, Romae 1987, nr 4336.

³⁴ I. Warmiński, *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906, s. 430–433.

³⁵ „Tamen Vestra Celsitudo nullam habens rationem neque laborum meorum neque sumptuum neque senectutis et meritis meis, iussit obici alium nescio qualem librum concionum et prelo exprimentum, priori libro Catechisim Brencii nondum ad mediam partem absoluto”, *Elementa...*, t. 45, nr 124; I. Warmiński, *Andrzej Samuel...*, s. 540; Th. Wotschke, *Andreas Samuel...*, s. 234; S. Bodniak, *Grzegorz Orszak...*, s. 14.

w połowie maja. Przez pierwsze „kazania” niewątpliwie należy rozumieć postyllę opracowaną przez Orszaka i wydaną nakładem Seklucjana przez Augездеckiego ostatecznie dopiero w czerwcu (kolofon wskazuje na oktawę Bożego Ciała, które w 1556 r. wypadało 4 czerwca). Z kolei „inna księga kazań” to zapewne postylla Seehofera w tłumaczeniu Trepki, przy czym pozostaje pytanie, czy Albrecht rzeczywiście wiosną 1556 roku nakazał jej druk. Przekład był wówczas wciąż nieskończony, skoro jeszcze 28 lipca Trepka zapowiadał przesłanie przez posłańca części przeznaczonej do korekty³⁶. Oczywiście nie można wykluczyć, że skoro techniczne szczegóły przedsięwzięcia zostały wyjaśnione w lutym, wiosną wytloczono część dzieła, a dokończenie druku odłożono do czasu, gdy Trepka, przetłumaczywszy ostatnie partie, ponownie pojawi się w Królewcu. Do tego zaś miało dojść dopiero w drugiej połowie sierpnia.

Mając na uwadze treść kolofonu w egzemplarzu z Wolfenbüttel oraz, zwłaszcza, datę pieśni Trzecieckiego, należy uznać, że postylla Seehofera była gotowa w początkach października 1556 roku. Wkrótce potem, w połowie tego miesiąca, Trepka powrócił do Poznania, zapewne przywożąc ze sobą egzemplarze swych wydanych dotąd tłumaczeń na sprzedaż, o czym dobitnie świadczą działania, które w listopadzie podejmowała poznańska kapituła. Kilkakrotnie – a więc zapewne bezskutecznie – i na różne sposoby próbowała ona zapobiegać rozpowszechnianiu się hereetyckich księzek, w tym postylli i katechizmu Brenza w przekładzie Trepki³⁷. Ten zaś tymczasem pracował nad kolejnymi utworami – między innymi nad tłumaczeniem kazań Corvinusa. 17 stycznia 1557 roku Albrecht wzywał Trepkę do Królewca wraz z zapowiadanymi przekładami („cum iis, quae in versione parasse scribit”³⁸). Udał się on do Prus dopiero w kwietniu, by 22 maja doprowadzić do końca edycję *Księżek o tym skąd się wzięło słowo Boże*³⁹. Wotschke podaje, że wówczas doszło także do edycji „drugiego tomu postylli Orsacjusza”, przy czym nie przywołuje żadnego źródła, więc wzmianki tej nie sposób zweryfikować. Raczej trudno byłoby ją odnosić do

³⁶ „Mitto per eundem Broniowski aliam partem postillae ad correctorem in officinam typographicam, ipse statim consequar”, *Elementa...*, t. 45, nr 126.

³⁷ Zapiska z 17 listopada 1556 roku: „[...] multos pestiferos libros hereticos de latino in polonicam phrasim convertos per Eustachium Trepka civem Poznan. esse adductos, decreverunt postillam cum catechismo Brencii in polonicam linguam translata[m] [...]”, *Akta kapituły z wieku XVI wybrane*, wyd. B. Ulanowski, t. 1, cz. 1: *Akta kapituły poznańskiej i włocławskiej (1519–1578)*, Kraków 1908, nr 476 (zob. też *ibidem*, nr 470, 490 i 502).

³⁸ *Elementa ad fontium editiones*, t. 68: *Documenta ex Archivo Regiomontano ad Polonia[m] spectantia*, XXXV pars, Ostpr. Fol., vol. 45, 55, a. 1557–1558, ed. C. Lanckorońska, L. Olech, Romae 1988, nr 4483.

³⁹ W. Kordyżon, *Rzymskie korzenie herezji. Słowo Boże w perspektywie historycznej, czyli wstępne uwagi nad „Księżkami o tym, skąd wzięło początek Słowo Boże” Eustachego Trepki*, w: *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych*, red. A. Bielak, W. Kordyżon, Warszawa 2017, s. 129–160. Zapewne to dzieło wysłał Trepka Hozjuszowi (Stanisław Hozjusz do Stanisława Karnkowskiego, 21 czerwca 1557 roku: „Quid hinc Dni. V. scribam, nihil habeo in praesentia. Cui memini antea quoque me scribere de Eustachio Trepka, qui est adhuc Regiomonte, ubi etiam librum quandam typis excudi fecit et eum ad me misit”. S. Hozjusz, *Epistolae tum etiam eius orationes legationes*, t. 2: 1551–1558, pars. 2, ed. F. Hipler, W. Zakrzewski, Cracoviae 1888, s. 843, nr 1785).

postylli w przekładzie Orszaka (jednotomowej i wydrukowanej w czerwcu 1556 r.), zapewne więc dotyczy ona któregoś z dwóch zbiorów przełożonych przez Trepkę. Wotschke cytuje brzmienie karty tytułowej postylli Corvinusa, błędnie utożsamiając wspomnianego tam „Arsacjusza” z „Orsacjuszem”, a więc z Orszakem. Zatem przez „drugi tom postylli Orsacjusza” mógł rozumieć albo „wtórą część”, to jest postyllę Seehofera, albo też, co wydaje się znacznie bardziej prawdopodobne, postyllę Corvinusa. Ta ostatnia jest wprawdzie określona na karcie tytułowej jako „pierwsza część”, ale wydana została jako druga. Sprawę jednak trudno rozstrzygnąć, zwłaszcza że postylla Corvinusa ma przedmowę datowaną dopiero po 14 sierpnia 1557 roku. To zaś prowadzi do bardziej generalnego pytania o proces krystalizowania się idei dwóch zbiorów kazań jako swego rodzaju dyptyku lub wręcz jednego, dwuczęściowego utworu⁴⁰.

Trudno uchwycić moment, w którym Trepka wpadł na pomysł przedstawienia zbioru Seehofera jako „wtórej części postylli”. Wolumin w Wolfenbüttel sprawia wrażenie autonomicznego dzieła – ma kartę tytułową, wiersz polecający utwór, kolofon, a także własną oprawę – co jednak jest zrozumiałe, ponieważ gdy był on drukowany jesienią 1556 roku, Trepka zapewne nie myślał o postylli Seehofera jako o „wtórej części”. Z kolei egzemplarze w Bibliotece Kórnickiej i Ossolineum, datowane w kolofonie na 1557 rok, nie mają obecnie kart tytułowych, przedmów ani utworów dedykacyjnych. Od druku z Wolfenbüttel różnią się datą w kolofonie, poza tym jednak mają identyczną zawartość zarówno pod względem treści, jak i szaty graficznej. Obie biblioteki, w których zachowały się egzemplarze postylli Seehofera z 1557 roku, posiadają też postyllę Corvinusa, ale o historii poszczególnych woluminów wiadomo bardzo niewiele. Kórnickie druki Cim.F.4115 i Cim.F.4116 pochodzą wprawdzie z jednej kolekcji Tytusa Działyńskiego, ale ich wcześniejsi właściciele pozostają nieznanymi, a tomy mają różne dziewiętnastowieczne oprawy. Z kolei egzemplarze w Ossolineum, obecnie także „scalone” sygnaturami XVI.F.4062/1–2, mają różną proveniencję, przy czym tłumaczenie Corvinusa zachowało oryginalną szesnastowieczną oprawę, która dowodzi, że postylla ta była traktowana jako odrębna całość. Dwa pozostałe znane dziś egzemplarze postylli Corvinusa nie przynoszą nowych informacji, zarówno bowiem w druku XVI.F.4034 z Ossolineum, jak i w Sd 612 272 z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie kilka kart, w tym tytułową, zastępują facsimile.

Oczywiście brak zachowanych kart tytułowych jest sytuacją typową, więc nie sposób na tej podstawie dowodzić, że postyllę Seehofera od 1557 roku sprzedawano wraz z postyllą Corvinusa jako komplet opatrzony wspólną kartą tytułową. Owszem, rozbudowany tytuł postylli Corvinusa określa ją jako „pierwszą część” i zapowiada także „postyllę Arsacjuszową”, ale równocześnie określa ją jako „przedtym uczynioną

⁴⁰ Th. Wotschke, *Eustachius Trepka...*, s. 116–117 („in der zweiten Hälfte des Monats April und im Mai erfolgte der Druck des zweiten Bandes der Postille des Orsatius sowie der von Trepka selbst verfassten Streitschrift gegen die römische Kirche *ksiąski o tym...*”); zob. też Th. Wotschke, *Andreas Samuel...*, s. 234, przyp. 1.

i przełożoną”, a więc dzieło istniejące wcześniej. Co więcej, w przypadku dzieł wieloczęściowych (postyll, a także Biblii) stosowanie kilku osobnych kart tytułowych było w XVI wieku raczej regułą niż wyjątkiem, nawet jeśli zakładano, że mogą one następnie być współoprawne. W omawianym przypadku nic jednak nie wskazuje na to by, poczynając od 1557 roku postylle w tłumaczeniu Trepki byłyby scalane we wspólnej oprawie.

Rodzi się w tym miejscu pytanie, jaką rolę odgrywał estetyczny aspekt przedsięwzięcia i kto był zań odpowiedzialny. Przywoływana wyżej korespondencja dowodzi, że w trakcie przygotowań do druku brano pod uwagę rozmaite kwestie: Daubmann wyraźnie dostrzegał konieczność bezpośrednich uzgodnień z tłumaczem, Trepka zapewne nie bez powodu powoływał się na autorytet Aurifabra, Albrecht zaś przykładął wagę do spraw technicznych. Źródła pisane nie wspominają jednak o dekoracji czy kartach tytułowych, z czego zdaje się wynikać, że ta kwestia nie wymagała szczegółowych uzgodnień, zwłaszcza na piśmie, i pozostawała w gestii drukarza. Niewątpliwie oficyna Daubmanna była w Prusach bezkonkurencyjna pod względem zasobu czcionek i elementów dekoracyjnych, a przede wszystkim – klocków drzeworytniczych, w większości przywiezionych z Norymbergi. Winieta ramkowa na karcie tytułowej postylli Seehofera została odbita z matrycy, którą Daubmann zapewne pozyskał od Johanna vom Berga i Ulricha Neubera, oni bowiem byli jej wcześniejszymi użytkownikami⁴¹. Sygnet drukarski w obu postyllach, a także sceny ilustrujące poszczególne perykopy, w większości wzorowane na bardzo popularnym cyklu Hansa Brosamera z 1544 roku, były tłoczone z klocków, które wcześniej wykorzystywał sam Daubmann w swych norymberskich drukach⁴². Jedynie Salvator Mundi na karcie tytułowej postylli Corvinusa nie znajduje dokładnych odpowiedników w wcześniejszych drukach Daubmanna ani też w książkach tłoczonych przez jego królewieckich konkurentów.

Na koniec wypada odnieść się do aspektu marketingowego. Analiza zachowanych egzemplarzy obu zbiorów kazań w tłumaczeniu Trepki prowadzi do wniosku,

⁴¹ Dowodem jest karta tytułowa wydanego przez nich druku: *Biblia, Das ist: die gantze heylige Schrift: Deudsch*, Nürnberg: Johann vom Berg i Ulrich Neuber, 1550 (VD 16: ZV 1483). Następnie matrycy tej użyli spadkobiercy Daubmanna na kartach tytułowych części letniej i świątecznej postylli domowej Lutra w przekładzie Hieronima Maleckiego: M. Luter, *Postilla domowa. To yest: Kázaniá [...]*, tłum. H. Malecki, Królewiec: Dzielnice Hansa Daubmanna, 1574 (VD 16: L 4901).

⁴² Cykl Brosamera zob. *Hans and Martin Brosamer*, vol. 1–3, compiled by M. Knauer, ed. by H.-M. Kaulbach, Oudekerk aan den Ijssel 2015 (The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700), nr 1001–1062. Cykl Daubmanna pojawił się najpierw w zimowej i letniej części postylli Spangenberg, wydanej w pięciu częściach w roku 1550: J. Spangenberg, *Postilla Teutsch: Auslegung der Episteln vnnd Euangelien, auff alle Sontag vnnd die Fürnembsten Feste durch das gantze Jar; Für die Jungen Christen, Knaben vnd Meydlein, in Fragstücke verfasset*, Nürnberg: Hans Daubmann, 1550 (VD 16: ZV 26781), a następnie, uzupełniony o nowe sceny, w trzyczęściowej postylli Huberinus wydanej w latach 1552–1553: C. Huberinus, *Postilla Teutsch, Veber alle Sontägliche, vnd der Fürnembsten, Euanglien*, Nürnberg: Hans Daubmann, 1552–1553 (VD 16: H 5398–5400 i ZV 30481). Na temat sygnetów Daubmanna zob. J. Kiliańczyk-Zięba, *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*, Kraków 2015, s. 175–188.

że część nakładu postylli Seehofera wydrukowanego jesienią 1556 roku musiała pozostać niesprzedana i wypuszczona na rynek w roku następnym, z nową datą, z czym ściśle wiązało się wydanie postylli Corvina. Bardzo mała liczba i stan zachowania znanych obecnie egzemplarzy nie pozwalają na jakiegokolwiek uogólnienia, a o ewentualnych okolicznościach, przyczynach i intencjach tłumacza lub drukarza można jedynie spekulować. Wydaje się, że wobec rozczarowujących wyników sprzedaży postylli Seehofera Trepka lub Daubmann postanowili przedstawić postyllę Corvina nie jako osobny utwór, lecz jako „pierwszą część postylli”. Możliwe, że liczyli tu na efekt synergiczny: czytelnicy, którzy zdążyli się zaopatrzyć w postyllę Seehofera, kupią także postyllę Corvina, ci zaś, którzy dotąd nie mają postylli Seehofera, a rozważają nabycie postylli Corvina, ostatecznie kupią obie. Tego rodzaju praktyki nie były niczym wyjątkowym, stosował je także Daubmann, czego przykładem jest choćby dzieło wskazywane przezeń w przedmowie jako pierwszy owoc jego królewskiej oficyny: zbiór kazań Brenza *Vonn der herrlichen Aufferstehung und Himelfart unsers Herrn Jhesu Christi* wydany w 1554 roku. Nie wchodząc w dyskusję na temat znaczenia tego druku – ważnego, ale nierozstrzygującego kwestii daty przeprowadzki Daubmanna do Królewca – wypada zauważyć, że pierwsze zawarte w nim kazanie jest jednocześnie określone jako „68. homilia” (*Die erste Predigt und LXVIII Homilia*). Niewątpliwie więc dzieło zostało pomyślane jako kontynuacja zbioru, w którym ostatnia homilia ma numer 67, to znaczy *Passio unsers Herren Jesu Christi*, druku wydanego przez Daubmanna w podobnej szacie graficznej w roku 1551⁴³.

Jakkolwiek było w przypadku postylli Seehofera, nie wydaje się, by czytelnicy, którzy rzekomo nią wzgardzili ze względu na jej zwięzłość, chętnie kupowali postyllę dwuczęściową. Przeciwnie, wolno przypuszczać, że nadzieje Treпки okazały się płonne, przy czym o ile w sierpniu 1557 roku, w przedmowie do postylli Corvina tłumacz utyskiwał na brak popytu, o tyle w listopadzie tegoż roku, w przywołanym wyżej liście do Albrechta, skarżył się na brak odpowiedniej dystrybucji, podkreślając jednocześnie, że postylle i katechizmy są bardzo pożądane przez wielu, nawet na Rusi i w okolicach Krakowa⁴⁴. Taka ocena sytuacji była zapewne trafna, ale – niezależnie od tego, czy Daubmann rzeczywiście ościągał się z wypuszczeniem książek na rynek – moment okazał się dla Treпки niefortunny. W połowie 1556 roku cieszył się on wprawdzie wsparciem Albrechta, którego przychylność stracił Seklucjan, niewątpliwie też pod względem literackim dzieło Treпки przewyższało

⁴³ J. Brenz, *Vonn der herrlichen Aufferstehung und Himelfart unsers Herrn Jhesu Christi* [...], Królewec: Hans Daubmann, 1554, k. Ir. (VD 16: B 7930); J. Brenz, *Passio unsers Herren Jesu Christi* [...], Nürnberg: Hans Daubmann, 1551, k. CXCIr. (VD 16: B 7796). *Passio unsers Herren* też jest zresztą kontynuacją, ponieważ kazanie drugie okazuje się 46. homilią (k. IXr.). Na temat okoliczności i daty przeprowadzki Daubmanna z Norymbergi do Królewca zob. *Drukarze dawnej Polski...*, s. 70–71; ostatnio pisał o tym D.I. Weber: Д.И. Вебер, *Книгоиздательская деятельность в прибалтике XVI в. Иоганн Даубманн – типограф из Кенигсберга*, „Cursus Mundi: Человек Античности, Средневековья и Возрождения” 8 (2016), s. 219–222.

⁴⁴ *Elementa...*, t. 45, nr 134.

przekłady Orszaka, a pod względem szaty graficznej edycje Daubmanna reprezentują znacznie wyższy poziom niż druk Augezdeckiego. Ponieważ jednak ostatecznie, w lecie 1556 roku, Albrecht zezwolił na dystrybucję postylli Orszaka wydanej nakładem Seklucjana, to ten zbiór jako pierwszy zaczął zaspokajać oczekiwania polskich czytelników⁴⁵. Z kolei już w początkach 1557 roku w krakowskiej oficynie Wirzbięty ukazała się postylla Reja, i to ona okazała się prawdziwym sukcesem wydawniczym. Kilkakrotnie wznawiana w XVI wieku, to ona, jak stwierdzał w 1573 roku przywoływany już Jakub Wujek, „dla dworności a gładkości mowy języka polskiego między innymi górę otrzymała”⁴⁶.

Bibliografia

Źródła

- Akta kapitul z wieku XVI wybrane*, wyd. B. Ulanowski, t. 1, cz. 1: *Akta kapitul poznańskiej i wrocławskiej (1519–1578)*, Kraków 1908.
- Elementa ad fontium editiones*, t. 40: *Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia*, X pars, H B A, B 2, 1554–59, ed. C. Lanckorońska, Romae 1976.
- Elementa ad fontium editiones*, t. 45: *Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia*, XV pars, H B A, B 3, 1525–72, ed. C. Lanckorońska, Romae 1977.
- Elementa ad fontium editiones*, t. 47: *Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia*, XXXIV pars, Ostpr. Fol., vol. 43, 45, 54, 55, 83, H B A, B, K. 1176, a. 1555–1556a, ed. C. Lanckorońska, L. Olech, Romae 1987.
- Elementa ad fontium editiones*, t. 68: *Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia*, XXXV pars, Ostpr. Fol., vol. 45, 55, a. 1557–1558, ed. C. Lanckorońska, L. Olech, Romae 1988.
- Hozjusz S., *Epistolae tum etiam eius orationes legationes*, t. 2: 1551–1558, pars. 2, ed. F. Hipler, W. Zakrzewski, Cracoviae 1888.
- Oloff E., *Przedmowa. Łaskawy Czytelniku*, w: S. Dambrowski, *Kazania abo wykłady porządne świętych Ewangelij przez cały rok [...]*, Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf, 1728, k. 2r.–3v.
- Wujek J., *Postilla catholica to jest Kazania [...]*, Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1573.

Opracowania

- Arp I., *Hans Daubmann und der Königsberger Buchdruck im 16. Jahrhundert – Eine Profilskizze*, w: *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, hg. von A.E. Walter, Köln 2004, s. 87–126.

⁴⁵ I. Warmiński, *Andrzej Samuel...*, s. 431–433.

⁴⁶ J. Wujek, *Postilla catholica ...*, k. A5r.– A5v.

- Arp I., *Die Drucke aus der Offizin Hans Daubmanns im Spiegel der Konfessions- und Literaturgeschichte Königsbergs in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts*, mit einer komment. Bibliographie (Magisterarbeit Germanistik, 2003, überarb. und erw. Fassung, Osnabrück 2011).
- Bandtkie J.S., *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim [...]*, t. 3: *Druki polskie zagraniczne*, Kraków 1826.
- Bartoszewicz J., *Historia literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana*, Kraków 1861.
- Bibliografia polska Karola i Stanisława Estreicherów*, t. 36, cz. 2, red. S. Siess-Krzyszkowski et al., Kraków 2014.
- Bodniak S., *Grzegorz Orszak, pierwszy postyllograf polski*, „Reformacja w Polsce” 7–8 (1935–1936), s. 1–19.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, red. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 12, Kraków 1891.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 14, Kraków 1896.
- Hans and Martin Brosamer*, vol. 1–3, compiled by M. Knauer, ed. by H.-M. Kaulbach, Oudekerk aan den IJssel 2015 (The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700).
- Jocher A., *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce [...]*, t. 2, Wilno 1842.
- Jurkowlaniec G., Płóciennik T., *Apologia reformacji, pochwała tłumacza i epitafium korektora. Jeszcze jeden nieznan wiersz Andrzeja Trzecieckiego. Edycja, komentarz i przekład*, „Pamiętnik Literacki” (2020), z. 2 [w druku].
- Kiliańczyk-Zięba J., *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*, Kraków 2015.
- Kolbuszewski K., *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*, Kraków 1921.
- Komorowska M., *Kształt edytorski postylli polskich XVI i XVII wieku – w poszukiwaniu staropolskich konwencji wydawniczych*, „Terminus” 17 (2015), z. 3(36), s. 317–365.
- Kordyżon W., *Rzymskie korzenie herezji. Słowo Boże w perspektywie historycznej, czyli wstępne uwagi nad „Książkami o tym, skąd wzięło początek Słowo Boże” Eustachego Trepki*, w: *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych*, red. A. Bielak, W. Kordyżon, Warszawa 2017, s. 129–160.
- Kot S., *Zagadka Arsacjusza*, „Reformacja w Polsce” 7–8 (1935–1936), s. 20.
- Kuran M., *Retoryka jako narzędzie perswazji w postyllografii polskiej XVI wieku (na przykładzie Postylli katolickiej Jakuba Wujka)*, Łódź 2007.
- [Łukasiewicz J.], *Rzadkie dzieła polskie*, „Przyjaciel Ludu” 8 (1842), nr 48, s. 381–384; nr 49, s. 391–392.
- Maciuszko J., *Evangelicka postyllografia polska XVI–XVIII wieku. Charakterystyka – analiza porównawcza – recepcja*, Warszawa 1987.
- Muszyński M., *Proweniencje poloników XVI wieku w zbiorach Biblioteki Kórnickiej (uzupełnienia do „Katalogu” K. Piekarskiego)*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 13 (1977), s. 145–270.
- Piekarski K., *Katalog biblioteki kórnickiej. Polonica polskie*, Kórnik 1929.
- Polnische Drucke und Polonica 1501–1700. Katalog der Herzog August Bibliothek*, Bd. 1: 1501–1600, bearb. von M. Gałuszka, M. Malicki, München 1992.
- Warmiński I., *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906.

- Wotschke Th., *Andreas Samuel und Johann Seklucyan, die beiden ersten Prediger des Evangeliums in Posen. Ein Beitrag zur polnischen Reformationsgeschichte*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 17 (1902), s. 169–244.
- Wotschke Th., *Erasmus Glitzner. Ein Senior der großpolnischen lutherischen Kirche*, „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit. Jahrbuch des Evangelischen Vereins für die Kirchengeschichte der Provinz Posen” 6 (1917/1918), s. 1–73.
- Wotschke Th., *Eustachius Trepka. Ein Prediger des Evangeliums in Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 18 (1903), s. 87–144.
- Вебер Д.И. [D.I. Weber], *Книгоиздательская деятельность в прибалтике xvi в. Иоганн Даубманн – типограф из Кенигсберга*, „Cursor Mundi: Человек Античности, Средневековья и Возрождения” 8 (2016), s. 218–228.

GRAŻYNA JURKOWLANIEC

🏠 Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw, Poland

✉ g.jurkowlaniec[at]uw.edu.pl

🌐 <https://orcid.org/0000-0002-5421-8705>

Grażyna Jurkowlaniec—Professor at the Institute of Art History, University of Warsaw. Research interests: art, artistic patronage and religious culture of the late Middle Ages and the Early Modern Period in Europe. Recent publications: “Early Engravings by Giacomo Lauro Published by Claudio Duchetti”, *Print Quarterly*, vol. 37, no. 1 (2020); “Masterpieces, Altarpieces and Devotional Prints: Close and Distant Encounters with Michelangelo’s Vatican Pietà”, *Religions*, vol. 10, no. 5 (2019); *Sprawczość rycin. Rzysmska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie* (2017).

The article presents the results of the research conducted in Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel as part of the project: *Reframed Image. Reception of Prints in the Kingdom of Poland from the End of the 15th to the Beginnings of the 17th Century. Objects—People—Milieux—Processes*, supported by the National Science Centre, Poland, grant no. 2015/17/B/HS2/02469.

